

Віра Панашенко (Київ)

ЗНАТНЕ ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ

З перших років Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. розпочався процес формування нової генерації соціальної еліти — козацької старшини. Ядро цієї генерації становили тогочасні урядовці — гетьман, генеральна старшина (генеральній обозний, писар, два осавули, хорунжий, бунчужний, два судді, підскарбій), полковники і полкова старшина (обозні, писарі, осавули, хорунжі). Поряд з урядовою старшиною набував політичної й соціальної ваги відособлений прошарок козацтва — так зване козацьке товариство. Це була перехідна ланка від рядових козаків до козацької еліти, своєрідний резерв, з якого окремі представники висувалися на урядові посади.

Чітке розмежування між рядовим козацтвом і військовим товариством розпочалося ще за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Так, 1654 р. до складу посольства С. Богдановича-Зарудного і П. Тетері, направлено в Москву, входило 10 послів, 12 членів вищезгаданого товариства, 26 козаків, четверо міщан і два посланці від цехів м. Переяслава. Про соціальне розмежування між членами посольства свідчили скарги представників товариства на те, що їм внаслідок помилки писаря неправильно видають жалування — «дано потому же, как и казаком, и не так, как товаришем»¹. У скарзі полтавських козаків на свавілля воеводи Я. Хитрово, надісланій гетьману І. Брюховецькому, йшлося про утиски менших товаришів і товаришів заслужених чи «нарочитих»².

Отже, в другій половині XVII ст. за соціальним становищем знатне військове товариство стояло вище рядових козаків, а в його середовищі виділялися менші, старші, заслужені, «нарочиті». «Епітети “старшого, меньшого” постійно супроводжували слово “товариство”, — зазначала історик О. Я. Єфименко. — “Старшое” становили переважно багаті, енергійні, освічені, досвідчені люди; із них вибирали посадових осіб, уряд»³. Саме представники старших із військового товариства могли претендувати на провідні посади у військово-адміністративних органах влади, оскільки їм належали ключові позиції в економічному й політичному житті суспільства. Вони поступово перебирали на себе права й привілеї шляхти, вважали себе соціальною елітою і запровадили термін «козацька старшина».

Водночас у вжитку залишався й термін «військове товариство». Наприкінці XVII ст., як занотовано в «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського, значна частина козацького товариства вживала терміни для визначення свого статусу: військовий товариш, знатний військовий товариш, значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужоний військовий товариш, славетний і значний військовий товариш тощо. Як правило, це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним рівнем наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Поступово терміни «військовий товариш» і «значний військовий товариш» набули юридичного визнання, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва.

З кінця XVII ст. проявлялася зверхність значних військових товаришів над рештою. Тоді особливо виділялися І. Ф. Єсимонтовський, І. М. Мовчан, П. Л. Полуботок, В. Л. Свічка, А. А. Гамалія, Ф. С. Добронизький, А. К. Карнович, П. М. Максимович, С. К. Мокрієвич, М. І. Рославець та ін. Ю. І. Рубець був значним і знаменитим військовим товаришем, а А. І. Судієнко — славетним і значним військовим товаришем⁴ тощо.

Згодом істотно поширилася назва «знатний військовий товариш». До таких відносилися, як правило, вихідці із аристократичного на той час роду. Зокрема, знатними військовими товаришами були: І. В. Борозна, Р. Ф. Борохович, Петро Булавка, брати Войцеховичі (сини Богдана — Степан, Іван і Петро), І. І. Горленко, Ф. С. Гречаний, В. М. Громека, І. А. Дорошенко, А. І. Єсимонтовський, Забіли (Тиміш Костянтинович, Тарас Тарасович, Степан Степанович, Іван Іванович), І. І. Іскра, В. В. Кочубей, Лизогуби (Андрій Євдокимович, Яків Юхимович, Семен Юхимович), І. І. Ломиковський, Максимовичі (Антон Максимович, Степан Максимович), Марковичі (Федір Маркович, Юрій Андрійович), Миклашевські (Андрій Михайлович і Степан Михайлович), Рубці (Яків Михайлович, Гнат Ілліч, Федір Якович, Семен Гнатович, Федір Григорович), С. Ф. Свічка, І. С. Силич, Д. Я. Солонина та ін.⁵

В той час із значних і знатних військових товаришів обирали генеральну старшину і полковників. Так, М. А. Гамалія був знатним військовим товаришем, а потім займав посади генерального бунчужного (1701–03), наказного полтавського полковника (1705), генерального хорунжого (1707), генерального осавула (1707–09).

Водночас поширилася практика взяття під гетьманську протекцію чи гетьманську оборону й безпосередню юрисдикцію військових службовців, в т. ч. й військових товаришів. Це надавало їм ряд пільг, зокрема, звільнення їхніх дворів від сплати податків, від розквартирування російського війська, виконання допоміжних робіт для армії

тощо. Так, універсали про взяття під гетьманську протекцію одержали військові товариші: Степан Холодович (1709 р.), Іван Ханевський (1710 р.), Олексій Михайловський (1730 р.), Іван Чернолузький (1731 р.), Андрій Гудович (1732 р.) та ін. Військовий товариш Іван Бутович одержав універсал (1731 р.) про вписання його в компут бунчукових товаришів⁶.

На початку XVIII ст. із середовища військових товаришів виділилася старшина, яка підпорядковувалася безпосередньо гетьману, перебувала під його бунчуком, звідки й дістала назву — бунчукові товариші.

Статус військових товаришів зберігався й надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходинкою для службового зростання синів генеральної й полкової старшини та бунчукових товаришів. Більшість вихідців із таких сімей приймали на військову службу з наданням чину військового товариша. Нерідко це звання або чин надавалися як підвищення по службі, а також за «службы предков». Наприклад, 1780 р. значковий товариш Андрій Сахновський звернувся з клопотанням до Генеральної військової канцелярії про надання йому чина військового товариша «за службі предков»⁷. Згодом частина військових товаришів ставала бунчуковими товаришами, а частина досягала чину сотника, полкового старшини тощо.

В свою чергу, чин військових товаришів могли одержати після тривалої служби значкові товариші, військові канцеляристи тощо. Відомі випадки, коли статус останніх прагнули одержати вихідці із духовенства. Так, в архівних матеріалах зберігається клопотання священника Комаровського про прийняття його племінника у військові товариші (1752 р.), справа про прийняття священника Леонтовича у військові товариші тощо⁸. Для більшості з них статус військових товаришів залишався верхньою сходинкою військової служби. До таких відносилися Бакуринські, Брежинські, Буцькі, Білецькі-Носенко, Добронизькі, Зарудні, Концевичі, Коробки, Красовські, Лукашевичі, Маковські, Мовчани, Молявки, Парпури, Петрункевичі та ін.

Головним обов'язком військового товариша була військова служба за власний кошт. Насамперед їх залучали до участі у військових походах. Так, у 1769 р. були складені списки військових товаришів — 100 чоловік, які мали виступити в похід в першу чергу, і 100 чоловік — в другу⁹. Під час походів вони нерідко командували сотнями, супроводжували головну артилерію, відали артилерійською казною, боеприпасами тощо.

Військових товаришів залучали також до різних комісій — лічильних, слідчих, межових, порубіжних, до купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту та фуражу, в полковій канцелярії «в званні

войсковыхъ канцеляристь» та «полковыхъ канцеляристь», для перекладу листів з польської та латинської мов, полковими комісарами «в доправке на обывателяхъ недоимочныхъ денегъ», індуктового збору, для нагляду за шляхами та поштовими трактами, за будівництвом у Глухові та Батурині гетьманських резиденцій і виробничих споруд, для обліку гербового паперу, для нагляду за вільними військовими посполитими в Глухові та Кролевіці тощо.

Проживали військові товариші, як правило, на території полку, підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії або Малоросійській колегії. Як зазначала гадяцька полкова канцелярія у «доношені» в Малоросійську колегію, «немалое число жительствоющихъ войсковыхъ товаришей, которые по большей части ни от Коллегии, ни откуда ни в какое дело употребляемы не бываютъ, а живут в домахъ праздно, не отправляя никакой службы»¹⁰. Однак, залучати їх до несення військової служби для полкових потреб замість значкових товаришів не дозволялося.

Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковників Генеральною військовою канцелярією або Малоросійською колегією. Так, 1781 р. до Малоросійської Колегії надійшли рапорти стародубського полковника Якова Завадовського про надання чину військового товариша як нагороди канцеляристу Якиму Сап'янику, сотенному отаману Михайлу Семеку, сотенному писарю Євсею Рудинському, сотенному отаману Опанасу Рубанівському¹¹.

В другій половині XVIII ст. звання військового товариша надавалося також при відставці з військової служби. Зокрема, до Генеральної військової канцелярії надійшли «доношенія» військового канцеляриста Петра Телесницького, канцеляриста Малоросійської колегії Павла Литвиновського, значкових товаришів Степана Петрункевича (Стародубського полку), Пантелеймона Лободи та Івана Мелшевського (Ніжинського полку), Павла Канівця (Прилуцького полку з такими клопотаннями)¹². При відставці з військової служби звання військового товариша одержали В. В. Велецький, В. Ф. Грембецький, Я. М. Жданович, С. Д. Забіла, І. Г. Зеленський, С. І. Іваненко, Г. С. Ілляшевич, П. П. Кописький, П. Г. Кузьменський, Р. Н. Гамалія, Ф. Т. Лишень, Я. І. Мартос, Я. П. Мовчан, П. Г. Покорський, О. М. Полетика, П. І. Сахновський, Х. Т. Соломка та ін.¹³

Соціальний статус військових товаришів не був однозначним, а великою мірою залежав від володіння більшими чи меншими маєтностями. За економічним становищем між військовими товаришами існувало різке розмежування. Одні з них мали маєтності більші, ніж бунчукові товариші, інші — ніяких маєтностей. Так, з 27 військових товаришів у Стародубському полку (1775 р.) по 120 підданих чоло-

вічої статі мали С. С. Єсимонтовський та Іван Случавський, 110 — Петро Павловський, 70 — Петро Лашкевич, 30 — Петро Покровський, 25 — Олексій Єсимонтовський, а 8 підданих не мали¹⁴.

Кількість військових товаришів не була сталою в кожному полку. У послужних списках 1763 р. зафіксовано 238 військових товаришів, в тому числі в Стародубському полку — 32, Ніжинському — 34, Чернігівському — 25, Київському — 13, Переяславському — 17, Прилуцькому — 12, Лубенському — 38, Миргородському — 15, Полтавському — 23, Гадяцькому — 23¹⁵. В «Описі Новгородсіверського намісництва 1779–81 рр.» (К., 1931) названо 200 військових товаришів, у «Малороссийском родословнике» В. Модзалевського протягом XVIII ст. їх згадується понад 500.

Державотворчі процеси в Україні зумовили появу окремої ланки військового товариства, яке входило до гетьманського оточення і відособилось в привілейовану верхівку тогочасного суспільства. Це були здебільшого вихідці із вельможних родин, які всіляко прагнули відмежуватися від нижчої чиновної старшини та козацького товариства. Таке розмежування було започатковане наприкінці XVII ст. і рельєфно проявилось за гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського. Нова суспільна позиція верхівки військового товариства зумовлювала появу нової, спільної для них назви, яка б вирізняла їх серед решти і слугувала ознакою елітарної зверхності. Такою стала назва бунчукові товариші, тобто особи, які підпорядковувалися безпосередньо гетьману, перебували під гетьманським знаком — бунчуком.

Чин бунчукових товаришів був запроваджений І. Мазепою з метою надання шляхетського лоску і пишності гетьманській резиденції. Перші, хто отримав цей чин — юнаки із сімей генеральної старшини і полковників — у мирний час жили в своїх домівках, почергово перебували біля гетьмана і виконували його доручення, а під час військових походів слідували за ним під командуванням генерального бунчужного. Як зазначав О. Шафонський, у той час бунчукові товариші за статусом вважались нижче знатних військових чи просто військових товаришів¹⁶. Однак з часом як наближені особи до гетьмана вони стали виділятися серед військового товариства, що супроводжувалося наданням їм офіційного чину й привілеїв, прирівнених до генеральної старшини і полковників. Проживаючи на території будь-якого полку, бунчукові товариші не підпорядковувалися полковникам, а тим паче сотникам. Залучати їх до виконання в полку поточних військових чи адміністративних справ не дозволялося. Так, указом Генеральної військової канцелярії від 13 лютого 1727 р. стародубській канцелярії заборонялось притягати бунчукових товаришів «до отправления полковихъ дѣлъ»¹⁷.

Статус бунчукових товаришів офіційно фіксувався в компутах (списках), що велися в Генеральній військовій канцелярії чи Малоросійській колегії. З 30-х рр. XVIII ст. цей чин бунчукового товариша підтверджувався універсалом гетьмана або патентом Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. Кількість осіб, які отримували такі посвідчення, рік у рік зростала.

Головним обов'язком бунчукових товаришів була військова служба. Під час військового походу з них формувалася окремий загін під командуванням генерального бунчужного. Відомо, що в поході 1725 р. брали участь 70 бунчукових товаришів, у корпусі кн. Долгорукого, що йшов на Дербент (1726 р.) їх налічувалось 29¹⁸. В Гілянський похід (1725–27 рр.) виступило 36 бунчукових товаришів¹⁹. Головнокомандуючим корпусом, сформованим із бунчукових та значкових товаришів, був бунчуковий товариш А. Лизогуб, Низовим корпусом — бунчуковий товариш А. Ф. Кандиба, корпусом в Астрахані — бунчуковий товариш С. М. Миклашевський²⁰.

Нерідко бунчукові товариші ухилялися від участі у військових походах, за що несли відповідні покарання. Так, тих, які не пішли в похід 1726 р., Колегія оштрафувала на 100 крб кожного²¹. Однак, користуючись своїм елітарним становищем, вони знаходили шляхи для звільнення від небажаних походів. За свідченням Я. Марковича, у 1727 р. штабний лікар Бриль комісував 27 бунчукових товаришів, зокрема, В. Кочубея, С. Бутовича, Я. Марковича, І. Борозну, Ф. Чуйкевича, П. Бутовича, В. Томару та ін., які згідно з указом Сенату звільнялися від участі у поході²².

За військову службу бунчукові товариші одержували відповідну винагороду. Як зазначав Г. Ф. Міллер, кожному з них на чин належало по 200 дворів²³. У 1729 р. визначено грошове жалування генеральній і полковій старшині, в тому числі бунчуковим товаришам по 60 крб. і по 2 пари соболів²⁴.

Згідно з військовою субординацією статус останніх вважався першим після полковника. В разі потреби з числа бунчукових товаришів призначали наказних полковників, командуючих чималими військовими загонами, командирів на форпостах, порубіжних лініях тощо.

В мирний час бунчукові товариші відповідали за прийом провіанту для армії, стан шляхів, роботу поштових станцій тощо. У 1736 р. в Генеральній військовій канцелярії «по вѣдомостямъ с полковъ присланнымъ» був складений реєстр бунчукових товаришів, які на той час «в домахъ обрѣтаются». Всього до реєстру потрапило 97 осіб. Частина із них була задіяна до виконання конкретних справ — «у роцоту при комісії», «у третейськихъ судовъ», «у покупки лошадей», «у следствія въ полку», «у правленія полкового», «при переводе въ Москвѣ»,

«въ Пѣтербурхи», частина значилась хворою, а більшість — без вказівок на причину їх перебування в своїх господарствах, а не на військовій службі²⁵.

Бунчуковим товаришам давалися найбільш почесні доручення: супроводжувати гетьмана до Москви чи Петербурга, царських урядовців по Україні тощо. Зокрема, 1731 р. бунчуковий товариш Ф. Заборовський супроводжував архієрея київського, який виїхав з Кролевця до Києва²⁶. Згодом їх стали залучати також до військової та державноадміністративної діяльності. Із бунчукових товаришів Семен Карпека виконував обов'язки осавула, а Іван Забіла — хорунжого при генеральній артилерії (1734 р.), Федір Чуйкевич був «за писара судовъ енералныхъ опредѣленній» (1729). Господарем гетьманського маєтку в Гадячі кілька років був бунчуковий товариш Чернігівського полку Іван Ломиковський. В Лубенському полку бунчуковий товариш Петро Троцький відбував службу при канцелярії, а бунчукового товариша Прилуцького полку Костянтина Лисаневича призначили писарем в полк Переяславський²⁷.

17 січня 1736 р. правителі Генеральної військової канцелярії постановили, щоб при цій установі «для приключающихся посылки и других войсковых служебъ» знаходилося 13 бунчукових товаришів (поперемінно через кожних два місяці). Першим із них був надісланий указ, щоб вони з відповідними харчовими припасами на два місяці прибули до Глухова не пізніше 26 січня²⁸. В разі відсутності полковника його обов'язки міг виконувати бунчуковий товариш, який водночас очолював і полкову канцелярію. Наприклад, у 1728–30 рр. в Стародубському полку обов'язки полковника виконували разом три бунчукові товариші — Степан Максимович, Семен Галецький і Опанас (Атанасій) Єсимонтовський (комітет 3-х), а в 1759–62 рр. такі ж обов'язки покладалися на бунчукових товаришів Олександра Дублянського і Петра Миклашевського (комітет 2-х). Нерідко бунчукові товариші засідали в полковому і навіть Генеральному судах.

З роками було впроваджене офіційне звільнення бунчукових товаришів від виконання службових обов'язків. Так, у 1761 р. окремі з них звернулися до гетьмана з проханням звільнити їх від «всѣхъ войсковыхъ и статскихъ дѣлъ», мотивуючи такі прохання станом здоров'я. В результаті Василь Кутневський, Данило Кандиба, Андрій Бакуринський, Іван Булавін, Федір Костенецький, Антон Милорадович, Іван Стожок, Іван Забіла, Матвій Карпека були звільнені від військових і статських служб та перейшли в категорію абшитованих бунчукових товаришів²⁹.

На службу під бунчук приймали також вихідців із старшинських родин без надання офіційного чину бунчукового товариша. Така

потреба виникала під час військового походу, а також за бажанням гетьмана. Так, у 1732 р. Д. В. Забіла був прийнятий під гетьманську протекцію, щоб служити під його бунчуком, а 1735 р. він одержав гетьманський універсал на чин бунчукового товариша. П. С. Миклашевський з 1739 р. служив бунчуковим товаришем, того ж року брав участь у Хотинському поході і лише у грудні 1765 р. одержав універсал на відповідний чин. В. В. Завадовський за вказівкою Д. Апостола був на службі бунчуковим товаришем при генеральному обозному Я. Лизогубі (1733 р.), при генерал-лейтенанті Ізмайлові (1734 р.), при генерал-майорі Біроні (1735 р.) і лише в грудні 1735 р. одержав універсал на чин від О. І. Шаховського і Генеральної військової канцелярії³⁰.

В середовищі бунчукових товаришів абсолютної рівності не існувало. Серед них виділялися знатні бунчукові товариші — Д. С. Бутович, І. А. Гудович, А. Ф. Кандиба, Я. А. Маркович та ін., а онук гетьмана М. Скоропадський був між іншими найпершим³¹. До речі, останній перебував на службі бунчуковим товаришем з 1715 р., а одержав універсал Генеральної військової канцелярії лише 21 грудня 1735 р.

Одним із чинників диференціації між бунчуковими товаришами слугувала практика взяття частини із них під гетьманську протекцію і оборону. Найчастіше це робилося за часів гетьманства Д. Апостола. Зокрема, його універсали на гетьманську протекцію одержали бунчукові товариші І. Бутович (1728), Гр. Скоропа (1728), Гр. та А. Войцеховичі (1732), Панас Покорський (1730) та ін.³² Неоднозначність елітарного становища бунчукових товаришів визнавав і царський уряд Росії, який виділяв серед них «первостатейных» і «второстатейных»³³.

Формування статусу бунчукових товаришів у Гетьманщині відбувалося водночас із вдосконаленням структури соціальної еліти в Росії. З 20-х рр. XVIII ст. в ній запроваджено систему, згідно з якою всі чини і посади розташовувалися в певному порядку. Це регламентувалося законом від 1722 р., відомим під назвою «Табели о рангах». Чинність останньої не поширювалася на соціальну еліту Гетьманщини. Однак її вплив позначився на зміцненні статусу привілейованої верхівки козацької старшини та військового товариства, зокрема, бунчукових товаришів. З другої половини XVIII ст. чин бунчукового товариша більш рельєфно набуває значення почесного титулу. Він надавався не лише за військову службу чи адміністративно-політичну діяльність, а й за належність до елітної верхівки. Так, у 1764 р. Галецькі Петро і Яків одержали чин бунчукових товаришів за службу їхнього діда й батька³⁴.

Чин бунчукового товариша як ознака підвищення по військовій службі надавався полковій старшині, сотникам, військовим товари-

шам, військовим канцеляристам тощо. Зокрема, його одержали: почепський сотник І. І. Губчиць (1759), бакланський сотник М. В. Губчиць (1765), грунський сотник І. О. Милорадович (1747), стародубський городовий отаман та значковий товариш І. С. Лашкевич (1746). «Ради старости и слабости здоровья» з чином бунчукового товариша звільнений у відставку військовий товариш Г. І. Костенецький. При відставці чин бунчукового товариша одержали: Г. К. Долинський (1784), М. В. Жданович (1784), С. І. Ілляшенко (1767), О. І. Кодинець (1782), Г. Ф. Кулябка (1782), Т. І. Левенець (1765), Марковичі Андрій та Іван (1765, 1767), Семен Андрійович (1784) та ін.³⁵

Загалом, маючи титулярне звання та чин бунчукових товаришів, знаходила місце під сонцем величезна кількість козацького товариства, яка не займала будь-яких військових чи адміністративних посад, але користувалася значними привілеями і відігравала суттєву роль у суспільному житті Гетьманщини. «Це була нова шляхта, — писав І. П. Крип'якевич, — яка охоче нав'язувала до традицій давньої шляхти і свої претензії спирала на старе право, наприклад, на Литовський Статут»³⁶. До смерті за ними зберігалися привілеї елітарної верхівки тогочасного суспільства.

За економічним становищем бунчукові товариші посідали вагоме місце в полку, рівнозначне полковникам. Нерідко маєтності перших на території полку були значно більшими порівняно з маєтностями генеральної старшини. Це можна ілюструвати на матеріалах генерального слідства про маєтності Чернігівського полку.

Маєтності козацької старшини Чернігівського полку 1729–30 рр.³⁷

Старшина та чини	Кількість дворів		
	на ранг	куплених	всього
гетьман Д. Апостол	229	—	229
генеральний обозний Яків Лизогуб	142	108	250
генеральний осавул Федір Лисенко	130	15	145
генеральний бунчужний Іван Борозна	20	—	20
чернігівський полковник	300	—	—
полковий суддя	28	—	—
два полкових осавули	—	—	—
бунчукові товариші:			
Полуботки Андрій і Яків	—	344	1609
Лизогуб Семен	—	196	1170
Борковський Андрій	—	—	401
Скоропадські Михайло й Іван	—	—	224

В означеному документі наводяться прізвища 24 бунчукових товаришів. Всі вони володіли маєтностями — від кількох дворів до кількох сотень. Крім вищезгаданих до числа заможних бунчукових товаришів відносились Іван Мокрієвич, Василь Полоницький, Дем'ян, Степан і Петро Бутовичі, Василь Дорошенко та ін. Подібна картина властива і Стародубському полку, де на той час було 20 бунчукових товаришів. Там значними маєтностями володіли: Максим Корсак (796 дворів), Андрій Миклашевський (455), Григорій Гамалія (200), Іван Миклашевський (218) та ін. В Лубенському полку із 16 бунчукових товаришів найзаможнішими були Іван і Яків Новицькі (володіли 413 дворами), Я. А. Маркович (103), С. Милорадович (110). В Гадяцькому полку вказано лише 3 бунчукові товариші, серед яких виділявся Федір Потребич-Гречаний — володів 142 дворами посполитих, які дісталися йому «за служби отца его»³⁸. Отже, основна частина приватновласницьких маєтностей Гетьманщини (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам.

Кількісний склад бунчукових товаришів чітко не визначався. Так, у компуті 1729 р. (кілька списків) їх зафіксовано по 120–140 чол. Найбільше зосереджено у Ніжинському полку (48 чол.), Стародубському (24) та Чернігівському (21). У Полтавському, Переяславському та Гадяцькому полках лише по 5–7 чол., а в Миргородському не було жодного³⁹. Загальна кількість бунчукових товаришів у 1733 р. перевищувала 100 чол.⁴⁰ В описі Новгород-Сіверського намісництва 1779–81 рр. названо 154 бунчукових товариші⁴¹. В «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського (Т. 1–4) протягом XVIII ст. налічується понад 500 бунчукових товаришів. Якщо врахувати 5-й неопублікований том цієї праці, то загальна кількість їх сягатиме близько 600 чол.

Активізація суспільно-політичного руху в Україні, спричинена формуванням та діяльністю в Росії Комісії по складанню Нового Уложения (1766–74), зумовила зрушення у справі дворянської nobilitaції української старшини, шляхти і знатного козацького товариства. Українська старшина вважала одним із шляхів одержання дворянства здобуття російських статських чинів. До Сенату почали надходити клопотання старшин про надання їм відповідних російських чинів. Із бунчукових товаришів одним з перших звернувся до Сенату Іван Миклашевський. Підкреслюючи військові заслуги свого діда Михайла та батька Андрія, а також свої особисті, при цьому зазначаючи, що «служащие а чинахъ малороссийскихъ многие пожалованы чинами великороссийскими», він прохав «сие мое челобитье принять объ определении меня в чинъ статскій російскій». В результаті він одержав чин колезького асесора⁴².

З 1775 р. відбувалися суттєві зміни в офіційному статусі бунчукових товаришів. Ширше практикувався їх перехід на регулярну військову службу, що відкривало широкі можливості для здобуття ними високих чинів російської армії. Крім того, створений в Лівобережній Україні новий адміністративний апарат відкривав можливості для їхнього переходу на цивільну службу, а отже, для здобуття табельних чинів, властивих російському дворянству.

У 1775 р. П. О. Румянцев подав до Сенату «доношення» про присвоєння цілому ряду української старшини і шляхти російських чинів, а також про передачу їм у власність рангових земель. До списку потрапили підкоморії, земські судді, полкові обозні, ніжинський вїйт, а також бунчукові товариші — Олександр Давидович, Іван Леонтович, Григорій Кобеляцький, Андрій Маркович, Корнелій Кобеляцький, Адам Столповський, Степан Томара, Прохор Забіла, Яків Опочека⁴³. Згідно з відомостю, складеною у Стародубському полку (1775 р.), із 21 бунчукового товариша визнано можливим залучити на цивільну службу 19 чол. Лише Григорій і Лаврентій Борозни за старістю літ виявилися нездатними до статської служби.

Отже, бунчукові товариші XVIII ст. становили значну частину знатного військового товариства й соціальної еліти Гетьманщини в цілому і суттєво впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю. На відміну від польського шляхетства з його гоноровим ставленням до торгівлі, бунчукові товариші примножували економічні статки краю прибутками за рахунок господарювання і торговельних операцій. У їх руках зосереджувалися великі масиви земель, млини, винокурні з якомога більшою кількістю казанів, продаж горілки, виробництво товарної сільськогосподарської продукції (зокрема, конопель), влаштування рудень (добування і обробка залізної руди), буд (поташних) і гут (скляних заводів), конярство і бортництво. Більшість з них була великими землевласниками, які наприкінці XVIII ст. перетворилися в поміщиків.

Разом з тим, бунчукові товариші, володіючи значним економічним, політичним, освітнім і культурним потенціалом, не становили собою компактної групи, яка змогла б визначити систему цінностей, орієнтації тогочасного українського суспільства, вирізнити пріоритет національної ідеї і протистояти імперському тиску з боку Росії, відстоювати державні інтереси України. Розсіяні по козацьких полках, вони, з одного боку, були потенційними претендентами на полкову владу, а з другого — підточували гетьманат, оскільки були звільнені від виконання обов'язкових державних повинностей. І, зрештою, спокушені нобілітацією в дворянство, бунчукові товариші не зуміли піднятися на захист самобутності України. Насамперед із їхніх рядів

поповнювався прошарок української буржуазії, процес формування якої спостерігався наприкінці XVIII ст.

З кінця XVII — початку XVIII ст. в Гетьманщині у відособлений прошарок козацького товариства виділилася полкова еліта, яка не посідала будь-якого уряду, а об'єднувалася під малим полковим прапором — значком, звідки й виникла назва — значкові товариші. За військовою субординацією це була нижня ланка знатного військового товариства, яка йшла після сотників та військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковникам.

Головну підставу для здобуття чину значкового товариша становило володіння козацькими ґрунтами, що давало змогу відбувати військову службу за власний кошт. В першій половині XVIII ст. значкові товариші володіли землею, млинами, а частина з них й чималими маєтностями. Зокрема, в Лубенському полку значкові товариші Іван і Петро Вакуленки мали 120 дворів, Іван Самойлович — 76, Григорій, Федір і Яків Манжосови — 43, Григорій Рубанов (Яненко) — 31, Федір Яковлів з братом — 33. У Стародубському полку значковим товаришам належало від 7 до 88 дворів кожному із заможних, в Чернігівському — відповідно від 4 до 86 тощо⁴⁴.

З 60-х рр., коли царським урядом впроваджувалося в Україні обмеження вільного переходу селян та посилення панської юрисдикції над ними, виміром економічного становища старшини слугувала вже кількість підданих душ чоловічої статі — селян, підсусідків, наймитів тощо. Більшість значкових товаришів, як правило, мала по кілька підданих (від 2–3 до 10–15 чол.) або й зовсім не мала таких. Незначній частині з них належало по кілька десятків, а то й сотень підданих. Із таких: в Прилуцькому полку (1775 р.) Кирило Тодорський мав 298 підданих душ, Іван Білецький — 23; в Гадяцькому полку Михайло Вечорка — 14, Тиханій Яковлів — 30; в Чернігівському полку (1772 р.) Іван Войцехович — 30, Олексій Данилов — 60, Василь Красовський — 65 тощо⁴⁵.

Як правило, в число значкових товаришів потрапляли сини із родин заможного козацтва, полкової і сотенної старшини, значкових товаришів, канцеляристів, міських урядовців, духовенства, в ряді випадків — генеральної старшини, бунчукових та військових товаришів. Нерідко за особисті військові заслуги чин значкового товариша надавався й рядовим козакам. Зокрема, такі ордери було видано 1754 р. чернігівською полковою канцелярією за підписом полковника І. Божича знатному козаку Івану Морозу та його старшому брату Євдокинму⁴⁶.

Значкові товариші відносилися до полкової еліти, користувалися відповідними привілеями й авторитетом. Тому одержати цей чин прагнули багато хто з полчан. Широко практикувалася спадковість

чину, тобто сини наслідували його від свого батька. Наприклад, у січні 1754 р. до чернігівського полковника І. Божича звернувся з проханням син значкового товариша І. Загальського Іван. Він пояснював, що з 1647 р. його батько «за старостю и дряхлостю» звільнений від військової служби, а замість нього «принадлежащую значковому товаришу службу» відбував саме він, Іван, тому і прохав «к оной указной присяге привести и... на чинъ значкового товарища» видати йому від полкової канцелярії ордер. Невдовзі Іван Загальський одержав із полкової канцелярії «откровенный ордеръ» з застереженням, щоб «всякій въ томъ его Ивана Загалского в значковые товарищи опредѣленіи вѣдая, дѣла до него (кроме настоящей его команды) ни по чему не имѣлъ и ни къ чему не притягался, а имѣеть онъ, значковый товарищ Иванъ Загалский точію в единственное полковое черніговской канцелярії виденіи состоять»⁴⁷.

Подібним чином чин значкового товариша переходив у спадок синові і в другій половині XVIII ст. Так, у 1761 р. значкового товариша І. Шаулу в армії замінив його син Петро, якому того ж року указом київської полкової канцелярії присвоєно відповідно звання. Звільнивши від військової служби значкового товариша Г. Корсуня, лубенська полкова канцелярія присвоїла це звання його синам — Афанасію і Якову Корсуням. Нерідко чин значкового товариша наслідував його брат чи інший родич. Наприклад, прилуцька полкова канцелярія при звільненні зі служби значкового товариша Д. Тодорського призначила (1770 р.) на його місце брата Кирила Тодорського⁴⁸.

Найбільш поважні особи із числа значкових товаришів могли дбати про гетьманську протекцію, що супроводжувалося наданням їм ряду пільг. Започаткував такі пільги гетьман І. Скоропадський. Зокрема, значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кротовича як брата смоленського митрополита, він своїм універсалом (від 23 березня 1710 р.) взяв під гетьманську протекцію⁴⁹.

Найчастіше таке покровительство практикувалося за часів гетьманування Д. Апостола. Так, значковий товариш Мойсей Савич в «доношеніи» від 1728 р. на ім'я останнього зазначав, що з 1709 р. перебував під гетьманською протекцією, що підтверджено універсалом І. Скоропадського, і виконував його різні доручення «вѣрно и нѣленостно», а від «полковыхъ же услугъ и всякихъ посылок уволенъ найдовался». «Беремо пана Мойсѣя Савченка... в особливую нашу протекцію и оборону, — наголошувалося в універсалі Д. Апостола (1728 р.), — и дворъ его... отъ всякихъ переѣзжающихъ людей увольняемъ, про то пылно мѣти хотимъ и рейментарско приказуемъ, абы як панъ полковникъ нѣжинский со всею старшиною своею полковою, так и панъ войтъ тамошний з майстратовыми началными,

и никто инший до своихъ его пна Мойсѣя посылкохъ не важился заживати и на дворъ его жадныхъ великороссийскихъ и малороссийскихъ переезжающихъ черезъ городъ Нѣжинъ людей не смѣлъ наводити...»⁵⁰

Гетьманськими універсалами значкових товаришів Стародубського полку Федора Полетику (1729 р.) та Василя Косача (1731 р.) було звільнено від військових постойв, значкового товариша Полтавського полку Афанасія Адаменка (1729 р.) — від сплати податку за володіння млином, значкового товариша Чорноуської сотні Якова Дрозда — від повинностей (1727 р.) тощо. А значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кроткевича взято під гетьманську протекцію (1729 р.)⁵¹.

Перебуваючи під гетьманською протекцією, значкові товариші через деякий час могли одержати чин бунчукового товариша. Зокрема, чин бунчукового товариша отримав 1733 р. значковий товариш Стародубовського полку Леонтій Галецький⁵². Суттєві пільги значковим товаришам надавали й полковники. Так, прилуцький полковник І. Ніс видав універсал значковому товаришу Івану Біличу на звільнення його від розмірового податку з млина в с. Беринівці (1713 р.)⁵³.

В другій половині XVIII ст. чин значкового товариша прагнули одержати й деякі полкові та сотенні урядовці й канцеляристи, військові служителі, вихідці із духовенства. Так, до Генеральної військової канцелярії звернувся (1756 р.) з «доношеніємъ» сотенний осавул Березнянської сотні Чернігівського полку Григорій Коненко з клопотанням, що він «ннѣ в томъ званіи сотенного асаулства быть более не намѣреваетъ, желаетъ служить в числѣ значкових товаришів». Чернігівська полкова канцелярія атестувала його в чин значкового товариша, а Генеральна військова канцелярія видала відповідний ордер. Чернігівський полковий канцелярист Іван Федосов також прохав «определить его в значковыя товарищи... купно с братьями его: старшимъ Яковомъ и меншимъ Константиномъ». Генеральна військова канцелярія видала їм на той чин «откровенный ордеръ» (1756 р.) за підписом генерального осавула Якова Якубовича. Ордером київського полковника Л. Лукашевича одержав чин сотенний отаман Микита Крамаренко за «добропорядочную и безпорочную службу» та за «бытность в Крымскомъ походѣ». «Произведенъ мною значковымъ полку Киевского товарищемъ, — зазначалося в ордері, — въ которомъ чинѣ его признавать, а он, напротив того, долженъ командирамъ своимъ всякое по службѣ повиновеніе отдавать... Приведъ его к указной присяги... вписать въ списокъ в число значковыхъ товарищей». В значкові товариші прийнято остерського сотенного осавула Петра Мищенко (1769 р.), чернігівського полкового писаря Василя Федорова⁵⁴.

У значкові товариші потрапляли й вихідці із духовенства. Одним із них був Федір Біблецький, який одружився на вдові значкового

товариша Чернігівського полку Петра Платухи Агафії Карандувні. По нарядам чернігівської полкової канцелярії він виконував обов'язки значкового товариша, що й дало йому підставу звернутися до Генеральної військової канцелярії з проханням про надання йому відповідного чину. «И яко по роду праѣда и отца своего священника вороницкого Мартина Библиецкого состоитъ в шляхетствѣ и с имѣющихся в него Библиецкого поповскихъ грунтовъ и его имущества в селѣ мѣгъ быть в полку Черниговском в числѣ значковыхъ товарищей для отправленія указной службы», — наголошувалося в атестаті від чернігівського полкового уряду. Рішенням Генеральної військової канцелярії його зараховано в число значкових товаришів. «И в томъ званіи привестъ его на верность е. и. в. к присяге которую онъ здесь по обыкновенной ротѣ и выконалъ (и дать ему на чинъ значкового товарища откровенный ордеръ, который и данъ» (за підписом Семена Кочубея і Якова Якубовича, 1756 р.)⁵⁵.

У значкові товариші прийнято також брата придворного священника Барановича (1756 р.), сина священника Соломахи Олександра (Ніжинський полк, 1766 р.), сина священника Богданівського Максима (Чернігівський полк)⁵⁶.

Із 70-х рр. XVIII ст. чин значкового товариша надавався полковим і сотенним урядовцям та служителям при виході у відставку як нагорода за військову службу. Зокрема, з таким чином звільненого зі служби сотенного осавула Переяславського полку Доброштана (1776)⁵⁷. Такий же чин одержали: колишній перекладач Запорозького війська Мавронок (1768 р.), військові сурмачі Колесничевський, Голубовський, Решетников і Соляников, канцелярист переяславської полкової канцелярії Острозький (1767 р.). Сотенний осавул Київського полку Кузьма Щербина прохав полковника клопотати перед Малоросійською колегією, щоб та своїм ордером його «отъ всехъ служебъ уволила и в награжденіе многопродолжительной многоревностной до сего службы дала чинъ абшитованого значкового товарища» (1778 р.). Козак Миргородського полку Тимофій Кабан також прохав Малоросійську колегію нагородити його в абшит значковим товаришем⁵⁸.

Як правило, подібна нагорода чином значкового товариша відбувалася з відома та за клопотанням полковника. Так, 1781 р. стародубський полковник Я. Завадовський подав рапорт до Малоросійської колегії про звільнення сотенного писаря Івана Пушкарьова, який служив з 1746 р. «добропорядочно с особливимъ прилежаніємъ» з клопотанням присвоїти йому чин значкового товариша. При звільненні з посади абшит значкового товариша одержали канцелярист миргородської полкової лічильної комісії Малиновський, писар першої почепської сотні Ситников, козак Глухівської сотні Куш тощо. Серед

архівних матеріалів зберігається справа про звільнення зі служби у зв'язку з хворобою колишнього запорозького козака Семена Суботи із наданням йому чину значкового товариша (1766)⁵⁹. При цьому кожен з них складав присягу на вірність російському імператору і одержував підтверджуючий документ — абшит.

Головним обов'язком значкових товаришів була військова служба, яку вони виконували за власний кошт. Як правило, їх залучали до участі у військових походах. Так, Я. Маркович занотував, що з Генеральної військової канцелярії в полки надійшов указ про направлення в Гілянський похід значкових і бунчукових товаришів замість рядових козаків⁶⁰. Гетьманським указом (1736 р.) було дане розпорядження про призначення конвоїрів із значкових товаришів під час переміщення російських армійських полків⁶¹.

За розпорядженням полкових канцелярій значкові товариші перебували також у внутрішніх та порубіжних «командированіяхъ», різних комісіях, на форпостах тощо. Наприклад, із наявного на службі 41 значкового товариша Полтавського полку (1736 р.) до виконання ряду адміністративних та військових доручень було залучено 31, а саме: полковими комісарами по збору коштів на полкових служителів — 2, по збору порцій і рацій — 2, по нагляду за вівчарнями — 4, в Царичанці при комісії генерал-майора кн. Трубецького для різних доручень — 10, при бунчуковому товаришу В. Завадовському до «помеществовнія писма» — 1, в Кримському поході першого наряду — 5, за полкового комісара при київській фортеці — 1, комадиром над 40 козаками у Воронежі — 1, за командира над 50 козаками у фортеці св. Парасковії — 1, відправлено з провіантом до Криму — 1, наказними сотниками до Переяслава — 3. Із решти 10 значкових товаришів, які залишалися в полку, 6 «определены к отдачи в магазейны провіанта», а 4 були бідні і не могли виконувати службу⁶². З 1732 р. утворено полкові лічильні комісії для збирання й обліку грошей. До кожної такої комісії із значкових товаришів призначався комісар, якому підпорядковувалися один із полкових канцеляристів (для письма) та 4 виборні козаки (для караулу и посилок). 1737 р. був розісланий указ Генеральної військової канцелярії всім полковим урядам про надіслання ними до м. Глухова по 4 значкових товариша і козаків для потреб канцелярії⁶³.

З початку XVIII ст. кількість значкових товаришів в полках чітко не визначалась, а залежала від полкових потреб, волі полковників і бажання полчан. Царським указом від 8 серпня 1734 р. вона у 10 полках мала не перевищувати 420 чоловік, а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50, а в Київському, Миргородському,

Прилуцькому і Гадяцькому — по 30⁶⁴. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості (крім дітей полкової старшини та інших знатних людей), слід записати рядовими козаками і надалі без указу Генеральної військової канцелярії до значкових товаришів не включати.

Право надання цього чину тривалий час зберігалось за полковниками. Однак зрештою воно перейшло до Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. «Произвожденіе» значкових товаришів на службу відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Остаточне рішення про надання чину значкових товаришів залишалось за Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією⁶⁵. Реєстри (або компути) отримавших зберігалися в полкових канцеляріях, що давало можливість полковим урядовцям дещо перевищувати офіційно дозволену кількість. Про це свідчить ордер гетьмана К. Розумовського про заборону полковим канцеляріям призначати значкових товаришів «сверхъ комплекта» (1763)⁶⁶.

Значна частина значкових товаришів прагнула одержати посаду військового урядовця — сотника, полкового старшини, канцеляриста, міського урядовця тощо. Так, значковий товариш Стародубського полку І. Губчиць одержав посаду почепівського сотника (1736 р.). Універсалом гетьмана Д. Апостола значкового товариша Семена Слюза призначено на посаду лубенського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Андрія Рубця — стародубського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Івана Маньківського — сотником Шептаківської сотні (1728 р.)⁶⁷.

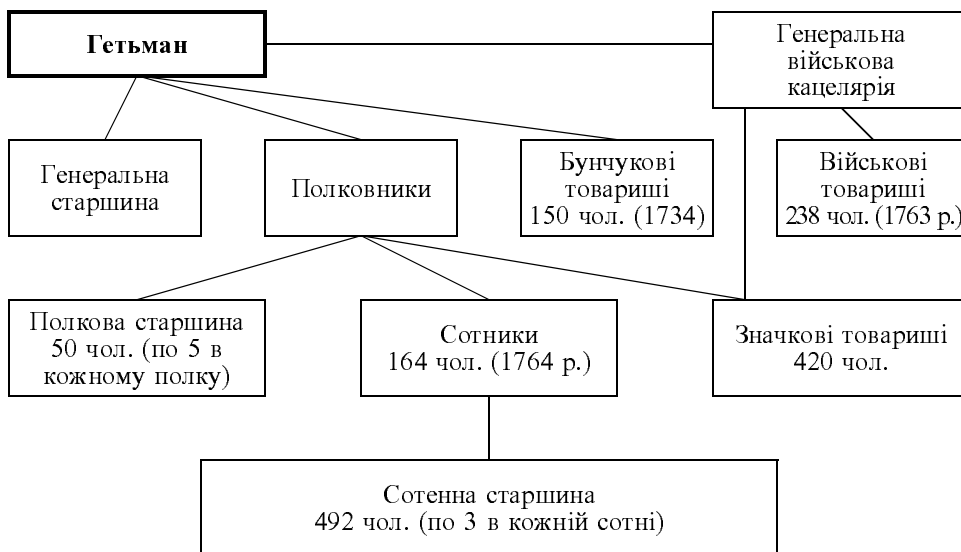
Такі підвищення практикувалися і надалі. Зокрема, значкового товариша Ільянова призначено сотником в Канівську сотню (1767 р.), значкового товариша Родіонова — почтмейстером Глухівської сотні (1765 р.). А значковий товариш Роман Щерба, який протягом кількох років виконував обов'язки кур'єра при Малоросійській колегії, звернувся з проханням нагородити його місцем бурмистра в глухівську міську ратушу і призначити відповідне жалування⁶⁸.

Разом з тим, не всі нащадки козацької старшини і духовенства прагнули до військової служби, а тому частина з них не бажала вступати в ряди значкових товаришів. Так, в Ніжинському полку визначеної (царським урядом 1734 р.) кількості у 50 осіб на 1752 р. не набиралось. В той же час старшинські діти — син абшитованого полкового сотника Яків Тарасевич, покійного веркліївського сотника Прокіп і Йосип Адосовські, покійного кролевецького сотника Андронік, Яків та Євлампей Генварські, покійних значкових товаришів Федір Прохоровський і Микита Стожок, покійного сердюцького

писаря Афанасій Нестерович, покійного священника Конотопської сотні Федір Харкевич, крелевецького протопопа Іван Каленовський, брат крелевецького сотника Дем'ян Огієвський, конотопський відставний отаман Пантелеймон Лобода та писар Іван Гремів «по одному тому, щобь свободно безъ службы жить, зване значковихъ товаришей не ищуть». На підставі того, що всі вони володіли козацькими грунтами, гетьманське правління прийняло рішення — «написать в компуть значковихъ товаришей и привести ихъ къ тому къ присяге» та відповідно залучати до військової служби⁶⁹.

Отже, значкові товариші були безпосередніми виконавцями поточних потреб військової служби.

Загальна структура та субординація козацької старшини XVIII ст. виглядала таким чином:

Як бачимо, в кількісному співвідношенні вся урядова старшина включала 726 чоловік, а знатне військове товариство — понад 800 чоловік. До вищої ланки відносилися: із урядовців — гетьман, генеральна старшина і полковники (20 чол.), із знатного військового товариства — бунчукові та військові товариші (388 чол.). До середньої ланки — із урядовців — полкова старшина і сотники (214 чол.), із знатного військового товариства — значкові товариші (420 чол.). Нижча ланка — сотенна старшина (492 чол.). Отже, по чисельності знатне військове товариство суттєво перевершувало урядовців вищої і середньої ланки.

Загалом, знатне військове товариство — військові, бунчукові та значкові товариші з чітко сформованими стійкими стереотипами

суспільної психіки, ситуаційних реалій, загальноприйнятих й престижних норм соціальної поведінки, а також її негативів відігравали значну роль у державотворчому, військовому, суспільно-політичному та соціально-економічному житті гетьманщини XVIII ст. Усвідомлюючи себе як провідну, привілейовану верству тогочасного українського суспільства, як колишню шляхту, вони відновили і запровадили у вжиток саму назву — «шляхетство» (від часів гетьманування К. Розумовського). Однак, підпорядковане гетьманському правлінню й царським сановникам, не маючи єдиного організаційного й ідеологічного центру, розсіяне по полках, обтяжене прагненням самозбагачення, знатне військово товариство не досягло внутрішньої консолідації, не було єдиним суспільним організмом з прерогативами одностайної політичної позиції, не зуміло зосередитись і обстоювати ідею суверенної національної держави, чинити рішучий супротив імперському натиску з боку Росії.

Чин і звання військових, бунчукових і значкових товаришів існували в Гетьманщині до 1784 р. Царським указом від 28 липня 1783 р. українські козацькі полки були перетворені на регулярні й карабінерні полки російської армії, а українська козацька старшина як окремих стан втратила свій соціальний статус. 24 грудня 1784 р. вийшов царський указ про припинення надання українських козацьких чинів. На виконання цього указу старшинські козацькі посади перейменовувалися в російські табельні чини. Військові товариші, як ті, що залишалися на службі, так і звільнені, стали корнетами, а ті, хто перейшов на статську службу, одержали посади титулярних радників або губернських секретарів. Бунчукові товариші стали прем'єр-майорами, а ті, хто перейшов на статську службу — колезькими радниками чи колезькими асесорами. Значкові товариші, які залишалися на службі, були перейменовані на унтер-офіцерів. Значна кількість бунчукових та військових товаришів володіла великими маєтностями та значною кількістю кріпаків, що дало їм змогу повністю переключитися на ведення приватних господарств і відстоювати свої права на дворянство.

На українських землях запанували загальнодержавні порядки Російської імперії. Царське самодержавство в своїх діях в Україні спиралося на місцеве шляхетство. З 1785 р. на нього поширилась чинність царської «Грамоти про вільність дворянства», згідно з якою проголошувалась повна свобода останніх від обов'язкової державної служби, право петицій безпосередньо до престолу, передбачалося утворення дворянського товариства в кожній губернії з правом обрання свого предводителя. Українське шляхетство фактично було зрівняне в правах з російським дворянством.

Зрештою, під кінець XVIII ст. в губернські родословні книги Російської імперії (опубліковані у 1798–1816 рр.) увійшли клани українських дворян: Кочубеї, Судієнки, Миклашевські, Селецькі, Милорадовичі (3-я частина), Міщенки, Кандиби (4-а частина), Горленки, Галагани (5-а частина), Родзянки, Марченки, Лагоди, Тарновські (6-а частина), Марковичі, Дуніни, Долинські (7-а частина), Томари, Савичі, Гудими-Левковичі, Галенковські, Мазарики, Іваненки, Троцькі (8-а частина), Дуніни-Борковські, Базилевські, Часники, Ісаєвичі, Шираї (9-а частина).

Отже, принісши в жертву інтереси інших верств суспільства, насамперед селянства, українське шляхетство, здебільшого із знатного військового товариства, відстояло свої права на дворянство.

¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — Стлб. 471.

² Там само. — Дод. до т. 7. — С. 333.

³ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 282.

⁴ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908–1914; Т. 1. — С. 412, 665; Т. 2. — С. 306; Т. 3. — С. 300, 563, 573; Т. 4. — С. 220, 350, 370, 577, 796.

⁵ Там само. — Т. 1. — С. 69, 85, 121, 193, 305, 336, 338, 453; Т. 2. — С. 2, 77, 79, 81, 210; Т. 3. — С. 100–102, 189, 331, 339, 391, 392, 470, 481; Т. 4. — С. 370–372, 579, 629, 712.

⁶ ЦДІА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2687, арк. 3; спр. 3788, арк. 10 зв. — 11; спр. 9025, арк. 16; ф. 54., оп. 3, спр. 3788, арк. 31; спр. 9567; спр. 2887, арк. 2.

⁷ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 12066, арк. 48 зв.

⁸ Там само. — Ф. 269, оп. 1, спр. 613, 3061.

⁹ Там само. — Ф. 54; оп. 3, спр. 3062, арк. 1; спр. 37759, арк. 8–11.

¹⁰ Там само. — Спр. 3177, арк. 1.

¹¹ Там само. — Спр. 12066, арк. 24, 35, 41, 44.

¹² Там само. — Спр. 1852, арк. 1, 4; спр. 3058, арк. 2; спр. 12066, арк. 47 зв., 48.

¹³ Модзалевский В. Л. Указ. соч. — Т. 1. — С. 170, 333; Т. 2. — С. 22, 83, 163, 197, 217, 420, 602, 665; Т. 3. — С. 157, 436, 566; Т. 4. — С. 106, 126, 505, 694.

¹⁴ ЦДІА України у Києві. — Ф. 54, оп. 2, спр. 9364, арк. 13 зв. — 24.

¹⁵ Табель о войсковыхъ товарищехъ служащихъ 1763 г. // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 170–174.

¹⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России. — Ч. 1. — К., 1851. — С. 111–112.

¹⁷ ЦДІА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1325, арк. 3.

¹⁸ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 129, 189.

¹⁹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1587, арк. 10–10 зв.

²⁰ Модзалевский В. Л. Указ. соч. — Т. 2. — С. 261; Т. 3. — С. 480.

²¹ Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 183.

- ²² Там само. — С. 209.
- ²³ Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 62.
- ²⁴ Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 306.
- ²⁵ Реестр бунчуковых товарищей по вѣдомостям с полков присланнымъ, котріе ннѣ в домах обрѣтаются. 1736 г. // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 38–40.
- ²⁶ Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 371.
- ²⁷ Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 34–35, 63–40.
- ²⁸ ЦДДА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 5355, арк. 4.
- ²⁹ Там само. — Ф. 269, оп. 1, спр. 3426–3428, 3431–3435, 3438.
- ³⁰ Модзалевский В. Л. Указ. соч. — Т. 1. — С. 63; Т. 2. — С. 80, 100; Т. 3. — С. 485.
- ³¹ Там само. — Т. 1. — С. 124, 353; Т. 2. — С. 261; Т. 4. — С. 663. Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 453.
- ³² ЦДДА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 10591, арк. 139, 149, 155.
- ³³ ПСЗ. — Т. 16. — СПб., 1830. — С. 961.
- ³⁴ Модзалевский В. Л. Указ. соч. — Т. 1. — С. 59, 235.
- ³⁵ Там само. — Т. 1. — С. 344, 346, 422; Т. 2. — С. 22, 205, 381, 499, 611; Т. 3. — С. 27, 515.
- ³⁶ Крипякевич І. П. Історія України. — Львів, 1992. — С. 260.
- ³⁷ Табл. складена за кн.: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 151–163.
- ³⁸ Генеральне слідство про маетності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1, — К., 1929. — С. 4–72; Генеральне слідство про маетності Лубенського полку // Там само. — Т. 4. — К., 1931; — С. 18–46; Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка. 1729–1730 гг. — Полтава, 1873. — С. 9.
- ³⁹ Компут (списан в року 1729 марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдуючихся // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 34–37.
- ⁴⁰ Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 16.
- ⁴¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. (Підрахунки автора)
- ⁴² ЦДДА України у Києві. — Ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 4; ф. 54, оп. 3, спр. 3063, арк. 2.
- ⁴³ Там само. — Ф. 763, оп. 1, спр. 482, арк. 5 зв., 6 зв.-7, 8.
- ⁴⁴ Генеральне слідство про маетності Лубенського полку // Український архів. — Т. 4. — С. 3, 26, 27, 42, 45, 121; Генеральне слідство про маетності Стародубського полку // Там само. — Т. 1. — С. 23, 27, 32, 34, 37, 39, 46–48; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 9, 14, 20, 23–28, 120.
- ⁴⁵ ЦДДА України у Києві. — Ф. 54, оп. 3, спр. 9554, арк. 26 зв., 28 зв.; спр. 9566, арк. 9 зв.; спр. 6769, арк. 22 зв.; 24 зв.; спр. 6767, арк. 16 зв., 17 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 108, оп. 2, спр. 287, арк. 163–164.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 158–159.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 63, оп. 1, спр. 38, 61; ф. 98, оп. 1, спр. 32; ф. 96, оп. 1, спр. 10.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2789, арк. 24.

- ⁵⁰ Там само. — Спр. 769(1), арк. 34, 35.
- ⁵¹ ЦДДА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3085, арк. 3, спр. 3704, арк. 3; спр. 3788, арк. 36; спр. 2583, арк. 3; спр. 2789, арк. 25.
- ⁵² Там само. — Спр. 3586, арк. 9.
- ⁵³ Там само. — Спр. 7754, арк. 34.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. 108, оп. 2, спр. 287, арк. 172, 173; спр. 33, арк. 104; ф. 63, оп. 1, спр. 83, 115.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. 108, оп. 2, спр. 287, арк. 169, 171.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 269, оп. 1, спр. 1813; ф. 763, оп. 1, спр. 76, 78.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 54, оп. 1, спр. 1943.
- ⁵⁸ Там само. — Ф. 54, оп. 1, спр. 579; оп. 2, спр. 94; ф. 763, оп. 1, спр. 323; спр. 579, арк. 6, 36.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 12066, арк. 18; спр. 1360; оп. 1, спр. 87; оп. 3, спр. 1853, арк. 4, спр. 1854, арк. 2.
- ⁶⁰ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 58.
- ⁶¹ ЦДДА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4379.
- ⁶² Там само. — Ф. 94, оп. 2, спр. 62, арк. 2–3.
- ⁶³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 5863.
- ⁶⁴ ПСЗ. — Т. 9. — С. 397.
- ⁶⁵ Шафонский А. Указ. соч. — С. 119.
- ⁶⁶ ЦДДА України у Києві. — Ф. 269, оп. 1, спр. 4022.
- ⁶⁷ Там само. — Ф. 80, оп. 1, спр. 6; ф. 51, оп. 3, спр. 4161, арк. 2; спр. 3788, арк. 6; спр. 4912, арк. 38.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. 54, оп. 1, спр. 592; оп. 2, спр. 357; ф. 763, оп. 1, спр. 579, арк. 6.
- ⁶⁹ Там само. — Ф. 763, оп. 1, спр. 577, арк. 5.